

נא להשתמש לצורך ציטוט במראה-המקום הבא:
אבן-זהר, בשמת 2001. "תקופת ההתחלה של המצאת התרבות העברית החדשה
1880-1905". הרצאה בקונגרס בעולמי השלושה-עשר למדעי היהדות, ירושלים,
אוגוסט 2001.

© כל הזכויות שמורות

נדפס מהאתר של בשמת אבן-זהר, <http://basmat.even-zohar.com>

תקופת ההתחלה של המצאת התרבות העברית החדשה 1880-1905*

ד"ר בשמת אבן-זהר

האוניברסיטה הפתוחה

"התחייה העברית" בארץ ישראל בתקופת העלייה הראשונה היתה פרוייקט של יצירת אורח חיים חדש לקהילה היהודית החדשה.

בין השאר, כידוע, אורח החיים החדש הפך את הלשון העברית לשפה הציבורית והפרטית של יהודי ארץ ישראל; יצר צורות יישוב חקלאיות חדשות שהועדפו על פני אורח החיים העירוני הדתי באופיו; החליף את החינוך העדתי לבנים ב"חדר" המסורתי ואת החינוך הלועזי - בחינוך מודרני עברי לאומי לבנים ולבנות בגן הילדים, בבית הספר היסודי ובגימנסיה; יצר מוסדות חדשים, והעביר את מוקד חיי הקהילה מבית הכנסת ומוסדותיו אל פעילויות חברתיות עבריות חדשות, ובראשן חגים וטקסים, טיולים בארץ, שירים והצגות.

במשך שלושים השנים הראשונות התבטא הפרוייקט הזה בשורה של יוזמות, שהחדשנות וההמצאה בהן הוסוו במונח "תחייה": הפעילויות, הקבוצות והמוסדות החדשים הוצגו כ"חזרה" ל"עבר ההיסטורי המפואר", וכוננו בשם "עבריים", כדי להבחין באופן ברור בינם לבין מקביליהם ה"יהודיים" בעבר ובהווה.

בארץ ישראל לקחה על עצמה את הפרוייקט הזה קבוצה קטנה של יזמי-תרבות, שפעלו ככל התחומים האפשריים: מקניית אדמות ובניית יישובים חקלאיים חדשים בפלשתינה העותומאנית, ועד השרשת הדיבור בעברית בקרב הציבור לכל צרכי החיים.

כמו כל התנועות הלאומיות המודרניות, גם היזמים העבריים הציגו את תפיסותיהם הלאומיות המודרניות כדבר המובן מאלין, קיים ועתיק, כ"השבת עטרה ליושנה". ברור, שהמציאים בכל תרבות מעולם לא הציגו את עצמם כ"יזמי תרבות" או כ"ממציאי התרבות" האיטלקית, הגרמנית או העברית החדשה. להיפך, הממציאים והמתכננים תמיד השתדלו לטשטש את "עקבותיהם" במידת האפשר, שהרי המרכיב החשוב ביותר בהמצאת הלאומיות היה מרכיב ה"אותנטיות" (ור' Fishman 1971, בר-אדון 1982: 123). כתוצאה מכך החמיץ המחקר לעיתים קרובות את החשיבות של ה"יוזמות", ה"תיכנון" וה"המצאה" שבפעילות היזמים (ור' גם פיינר 1995: 17).

דוגמא בולטת לעוצמה של "טישטוש היוזמות" נמצא במחקר על "החייאת הלשון

העברית". היזם אליעזר בן-יהודה כתב במאמרו הראשון "שאלה נכבדה" (השחר 1879), שכידוע, יש לעם ישראל שפה לאומית, היא העברית. רק צריך לדבר בה, ותו לא: "כי יש לנו שפה אשר בה נוכל לכתב עתה ככל העולה על רוחנו, וגם לדבר בה יש לאל ידנו אם אך נחפץ" (מורג 1990: 74; הרמתי 1981: 427). הוא תבע "להחיות" את השפה, ובעקבותיו מדבר המחקר עד היום על "החייאת השפה העברית" (ניר תשנ"ט [א]; [ב]). אולם אותה "שפה עברית" ש"הוחייתה" היא המצאה לא פחותה מהשפה ה"איטלקית" שקידמו אנשי "תנועת התחייה" האיטלקית, ושלמדו אותה לאיטלקים לאחר הקמת המדינה האיטלקית דרך מערכת בתי-הספר החדשה (De Mauro 1984). כמו שם גם כאן, ההצלחה של המפעל נבעה מכך, שהיזמים הצליחו לשכנע את נמעניהם, שאין זו שפה חדשה שהמציאו עבורם, אלא "שפתם האמיתית", שהם צריכים ללמוד אותה "מחדש". והוא הדין לגבי רוב השפות המוכרות היום באירופה כשפות לאומיות.

ברור, שאני משתמשת במושג "המצאה" כפי שמקובל במחקר - לא לציון בריאה "יש מאין". "המצאה" פירושה שילוב ועיצוב של מרכיבים קיימים (כגון המקורות היהודיים העתיקים) בהתאם לעקרונות חדשים (כגון הלאומיות). המונח "המצאה" מדגיש שה"סיפור" החדש, שהצליח לשכנע שהוא הוא האמת האחת והיחידה, אינו אלא קונסטרוקט אחד המתחרה בקונסטרוקטים אחרים.

מלת המפתח בתהליך זה היתה "תחייה". אבל המושג "תחייה" אינו אלא אחד מהמנגנונים שבעזרתם הצליחו היזמים של הלאומיות המודרנית להחדיר את המצאותיהם החדשות לתרבות קיימת. מנגנון זה מבוסס כולו על האספקט ההיסטורי: על תמונת ההיסטוריה שבנו והפיצו כדי להחליף את התרבות הקיימת (המכונה בד"כ "מסורת") ולשווק באמצעותה את החידושים שלהם כאילו לא היו אלא "המסורת האמיתית", הקדומה, המקורית והאותנטית.

החזון של יזמי התרבות העברית על היישות העברית שתקום בפלשתינה פותח והופץ באמצעות ההמצאה-מחדש של ההיסטוריה של עם ישראל. כל תולדות עם ישראל נבנו בידיהם מחדש על פי עקרונות הלאומיות של המאה ה-19, עקרונות שביקשו לממש בארץ ישראל: המולדת, האומה, הלשון הלאומית והשלטון העצמי. "המולדת" היא ארץ ישראל, "האומה" היא "עם ישראל ההיסטורי", העברית היא "הלשון הלאומית", והשלטון העצמי יתבטא בקיום מדיני עצמאי.

היזמים הציגו את העבר באופן מסוים, כדי ליצור סמלי הזדהות. לכאורה מדובר היה במציאת פריטים מן העבר ההיסטורי, אך למעשה נעשתה "הלבשה" של ערכי הלאומיות המודרנית בת המאה ה-19 על "תמונת עבר" מתוקנת (ור' גם ברטל 1994).

כידוע, ה"היסטוריה" איננה מחסן נתון של "עובדות", הקיימות לכאורה ב"מציאות". כדי ליצור את תמונת ה"היסטוריה" החדשה היו היזמים חייבים לארגן מחדש את כל האיננוטר האפשרי של פריטי-ידע על ההיסטוריה. מדובר לא רק בתיקון ה"פרשנות", שאירגנה בדרך אחרת שורה של "פריטים" מוכרים ומקובלים, אלא גם בשינוי מעמדם של פריטים ודגמים, וכן בהכנסה של פריטים ודגמים חדשים לגמרי, שנשאלו מדגמי היסטוריה ולאומיות אירופיים.

עצם הקביעה בדבר "היסטוריה של עם ישראל" היתה בגדר המצאה של "עובדה"

חדשה, כלומר - ההצגה כאילו היתה קיימת יישות אחידה, הומוגנית ורציפה שהיא "עם ישראל", ולה היסטוריה רציפה מימי אברהם בן תרח ועד היהודים של סוף המאה ה-19 (ור' גם ברטל 1996: 179; וולקוב תשנ"ו: 109). המצאה מסוג אחר היתה ההתעלמות המוחלטת מהפעילות שנתפסה במשך מאות שנים כפעילות המרכזית בתרבות היהודית - ממסד הרבנות, הייצור והאירגון של ההלכה, כתיבת הפירושים, ספרות השו"ת, הגאונים וראשי הישיבות¹. כל אלה נמחקו מה"היסטוריה", והוחלפו בפעילויות שנתפסו עד אז כשוליות או שליליות, כגון העליות לארץ-ישראל, הבינוי בארץ-ישראל במאות הקודמות (צפת, טבריה, ירושלים), הממלכות ה"יהודיות", או תופעת "משיחי השקר".

תפיסות אלה עוצבו והופצו בהצלחה בתקופה, שרק חלק זעיר מיהודי העולם ישב בפלשתינה העותומאנית הנידחת, שלא היה כל קונסנזוס לגבי הרעיון שהיהודים הם "אומה" (תפיסה מנוגדת ראתה ביהודים רק עדה דתית ותו לא), שחזון "המדינה היהודית" נתפס כפנטזיה מוחלטת, ולא הייתה קהילה יהודית אחת בכל העולם שעברית היתה שפתה.

כאשר מתבוננים בפעילות של היזמים, אפשר לראות שמדובר בקבוצה, הפועלת במשותף במגוון של תחומים משולבים, לצורך קידום של מטרות משותפות. אבל מדובר בשדה דינאמי, שהרכבו האנושי משתנה במשך הזמן, וגם אין לו גבולות מוגדרים: אנשים נכנסים לשדה, ואחרים יוצאים ממנו. בתקופות שונות תופסים אנשים שונים מעמד שונה בקבוצה, מרכזי יותר או שולי יותר, ולצד "גרעין קשה" של אנשים מרכזיים נמצא תמיד גם אנשים בשולי הפעילות, שלא תמיד נכללו.

אחד ממאפייני ה"קבוצות" הוא גודל הקבוצה: למעשה מדובר בכמה עשרות בודדות של אנשים. אפשר כמעט לומר, שאותם חמישים איש הם שתכננו, יצרו והפיצו את התרבות העברית החדשה בארץ-ישראל בעצמם ובמו-ידיהם, בקרב יישוב של עשרות אלפים. תכונה זו אינה ייחודית לבניית התרבות העברית החדשה בארץ-ישראל, אלא היא מאפיין מובהק של כל קבוצות היזמים בתנועות הלאומיות, לפחות בעת החדשה.

יזמי תרבות אלה ראו בתחומים מסוימים צורך לחברה העברית הלאומית החדשה שרצו ליצור בארץ-ישראל, ופעלו בכולם ככל יכולתם. הם גם תיכננו וגם ביצעו את בניית התרבות הזאת (והשווה לתיכנון, לביצוע ולתוצאות בבניית המושבות, אצל בן-ארצי 1988, בעיקר 300-265), אם כי היו הבדלים ביניהם במידת המודעות ה"אידיאולוגית" ובמידת הניסוח והמפורשות שלה. כרגיל בפעילויות מסוג כלשהו, לא מדובר בהכרח שהיתה להם תוכנית פעולה סדורה ומנוסחת, וחלק מרעיונותיהם ומטרותיהם נותרו מעורפלים, משתנים ומלאי סתירות פנימיות.

היזמים פעלו ללא הכשרה קודמת, תוך מאבקים קשים ובלתי פוסקים לאורך כשלושים שנה, מול התנגדות חריפה מכיוונים רבים, ופעמים רבות תוך הרגשה של כישלון (ר' למשל שטאל 1981: 75), ותוצאות-ביניים מייאשות - כמו מספרם המועט של דוברי העברית במושבות בראשית המאה העשרים (הרמתי 1981). ואף על פי כן, התוכנית שלהם היא שבסופו של דבר התגשמה הלכה למעשה בתרבות העברית בארץ-ישראל, גם אם בעזרתם של אחרים, שהמשיכו את

דרכם, ולבסוף גם נטלו מהם את התהילה (ור' על כך לנג 1998: 179; גוברין 1981: 8-10; ברלוביץ 1996).

במחקר הקיים נזכרים היזמים כמשתייכים בדרך כלל לשלוש קבוצות: 1. לשכבת "המשכילים בני היישוב הישן" (כגון י"ד פרומקין, יחיאל בריל, א"מ לונץ, י"מ פינס, מרדכי אדלמן, ר' חיים הירשנזון);² לשכבה של משכילים צעירים יותר, בני היישוב, ילידי ירושלים (כגון דוד ילין, אפרים כהן-רייס, שמואל רפאלוביץ, אליהו ספיר, יוסף בר"נ מיוחס);³ וכך.³ לשכבה של חובבי-ציון, שבאו מהגולה חדורי רעיונות "עבריים" ו"לאומיים" (כגון אליעזר בן-יהודה, יהודה גרזובסקי, ישראל בלקינד, דוד יודלוביץ ויצחק אפשטיין).

חלוקה נוספת המקובלת במחקר, במקביל לחלוקות ל"משכילים" ו"לאומיים", ל"בני היישוב הישן" ול"בני היישוב החדש", היא החלוקה לפי "מקצועות", כל חוקר לפי תחום מחקרו: חוקרי הספרות דנים באלה שהיו "סופרים", חוקרי החינוך דנים ב"מורים", חוקרי העיתונות עוסקים ב"עיתונאים" או ב"ראשוני העיתונות העברית בארץ-ישראל", הבלשנים ב"מחיי הלשון העברית" וכן הלאה (ור', למשל, אופק תשל"ז; הרמתי 1981; Moore 1991).

אני משתמשת במושג "יזמים" כדי להדגיש, שטעות היא להתייחס אל האנשים האלה מתוך ראייה כאילו הם בעלי מקצוע מסוים. לא רק משום שעדיין מדובר בתרבות "עוברית", שאין בידול חד בין התחומים שלה (הספרות, העיתונות, החינוך, ספרות הילדים, וכו'), ושאינן בהם "התמקצעות" ו"אוטונומיות". גם לא רק משום שאנשים אלה היו "בלתי מקצועיים" למעשה בכל תחום פעילות שעסקו בו; שהרי, כידוע, הם היו "חובבים" ו"ראשוניים" בלבד כמורים, מיישבים, עיתונאים, סופרים לילדים, ובכל "תחום מקצועי" אחר שעסקו בו; אלא הם היו "יזמים" בכל התחומים משום שפעילותם אינה ניתנת ל"שיוך" שרירותי כלשהו.

כל ניסיון לראות ביזם זה או אחר "מורה" או "בלשן" או "סופר" מחטיא את העניין, מפני שפעולתם העיקרית של היזמים היתה ליצור ולהפיץ תרבות עברית לאומית חדשה, ומיוזמה זו נגזרו כל פעולותיהם (ור' ילין 1923: 101; עזריהו 1929: 63). האידיאולוגיה העברית-לאומית היא שהניעה אותם להיות המטיפים לדיבור העברי, העיתונאים, הסופרים, המנהיגים, רוכשי הקרקעות, מקימי האגודות, עסקני התרבות וההתיישבות, נושאי דגל הלאומיות ועוד ועוד.

אספקט חשוב בפעילותם של היזמים, כמתכנני תרבות וכמפיצייה, היה הקשרים האישיים ביניהם. אספקט זה הוזנח במחקר.² נדמה, שתחום היחסים האישיים נתפס בעיני חוקרי הלשון העברית, החינוך העברי, הספרות העברית, ספרות הילדים העברית, העיתונות העברית, הדפוס העברי, תולדות הספרות בארץ וחוקרי ההיסטוריוגרפיה שחקרו זוויות שונות בפעילותם של היזמים, כעניין שולי שאינו חשוב להבנת תהליכי ההתפתחות של התרבות העברית בתקופת העלייה הראשונה.

טענתי היא, שאי אפשר להבין - או להסביר - את פעילותם של היזמים בלי

לקחת בחשבון את התפקיד החשוב שמילאו בה הקשרים האישיים ביניהם. קשרים אלה, שחזקו באמצעות פגישות והתכנסויות בעלות אופי "פרטי" או "אגודתי", באמצעות מכתבים אישיים, באמצעות עבודה משותפת - היו הדלק שהניע את גלגלי היוזמות השונות.

קשרים אישיים אלה היו מכמה סוגים. בין רבים מהיוזמים היו קשרי-משפחה, לרוב באמצעות נישואין (אליעזר ודבורה וחמדה בן-יהודה; יעבץ, פינס, ילין ומיוחס; יודילוביץ ובלקינד). יחסים אישיים מסוג אחר היו בין מורים לתלמידיהם, או בין יזמים שהיו שותפים לספסל הלימודים (בן-יהודה, ילין ומיוחס, יודילוביץ). אחרים קשרו קשרים אישיים דרך יחסי-עבודה, כשלימדו יחד באותו בית-ספר או הוציאו יחד עיתון (גרזובסקי וציפריין, וילקומיץ ואפשטיין, יודילוביץ וגרזובסקי). והסוג הרביעי של קשרים אישיים נוצר באמצעות האגודות, אם כי רובן ככולן הוקמו מלכתחילה ע"י יזמים שהיו חברים, והחליטו יחד לייסד אגודה זו או אחרת.

בן-יהודה עצמו העיד ("על דבר ההשקפה", השקפה, י"ד באב תרס"ו) שבאותה תקופה "היו כל בני הישוב החדש [...] כמעט כמשפחה אחת", ותיאר כיצד בזכות הקשרים האישיים קיבל דיווחים להדפיס בעיתוניו.

האספקט המשפחתי של פעילות היוזמים מתגלה כבר בקשרי המשפחה ההדוקים בתוך הקבוצה הקטנה של היוזמים: אליעזר בן-יהודה שיתף את דבורה, אשתו הראשונה, וביתר שאת את אשתו השנייה חמדה, שהיתה גם אחותה של דבורה, וכמובן את ילדיו, בכל פעילויותיו ובתוכניתו לקיים "בית עברי"; לאחר מכן הצטרף גם חותנו לפעילות. אחת ההחלטות הראשונות בבניית התרבות החדשה היתה ההחלטה של "ארבע המשפחות" הראשונות ללכת בעקבות בן-יהודה, ולדבר עברית בביתן ("א"ל הורביץ, גרזובסקי, יודילוביץ ומיוחס). יעבץ, פינס, ילין ומיוחס היו קשורים ביניהם בקשרי משפחה, וכך גם משפחות בלקינד ויודילוביץ. משפחת בלקינד כולה היתה שותפה למאמץ החינוכי והעברי: האב מאיר, הבנים ישראל ושמשון, והבת פניה. יהודה גרזובסקי וישעיהו פרס נישאו לתלמידות שלהם לעברית, שאף פירסמו טקסטים לילדים בעברית בעולם קטן הירושלמי. יודילוביץ וילין הקימו את גני-הילדים העבריים הראשונים בארץ, ושלחו אליהם את ילדיהם. בזכות ילדיהם שבאו הביתה מהגן דוברי עברית, התחילו גם ילין ואשתו לדבר עברית כשפת הבית.

יש להדגיש, שכמעט תמיד קיימו האנשים יותר מסוג אחד של קשרים. למשל, יוסף בר"נ מיוחס ודוד ילין, שניהם ילידי ירושלים, למדו יחד אצל אליעזר בן-יהודה בבית-הספר "התורה והמלאכה" של כי"ח בהנהלת ניסים בכר, ושניהם התחילו ללמד שם יחד בתום לימודיהם. במקרה זה, מדובר אפוא גם ביחסי לימודים וגם ביחסי עבודה. שניהם נישאו לבנות י"מ פינס, וכך היו לגיסיים, וגם לקרובים של זאב יעבץ. באופן כזה נוספו ביניהם יחסי משפחה. שניהם לימדו אחר-כך גם אצל אפרים כהן-רייס בביה"ס "למל". שניהם היו חברים יחדיו באגודות שונות, וביניהן לשכת ירושלים של "בני ברית", "שפה ברורה", וכן "צבור עברי" (התאגדות לייסוד שכונה עברית, באסיפה בביתו של מיוחס; כהן-רייס 1967: כא); שניהם היו בין הפעילים לייסוד בית הספרים הלאומי (בהקמת "בית מדרש אברבנאל" ב-1892, ועוד). לדוד ילין היה קשר נוסף אל זאב יעבץ: סבו של זאב יעבץ, ליב יעבץ, עלה ארצה

בזיקנתו, ונעזר אז באביו של יהושע ילין, דוד טביא, סבו של דוד ילין.

אם כן, בניגוד לגולה, שבה היתה בניית התרבות העברית החדשה פרוייקט כמעט בלעדי של הגברים³, שכמעט לא יצא מתחום הטקסטים למבוגרים ובית-הספר לילדים - בארץ-ישראל הצליחה התרבות החדשה ליהפך למציאות חיה של כלל האוכלוסיה, מפני ש"כבשה" את הבית, את המשפחה, את הנשים והילדים, וכך יצרה מוקדים אותנטיים של "חיים עבריים", שהשפיעו על סביבתם בזכות הדוגמא שנתנו. כל זמן שגם בארץ היתה העברית רק שפה שנלמדה בבית-הספר - במהלך שנות השמונים ועד אמצע שנות התשעים של המאה ה-19 בערך - לא הצליחה התרבות החדשה להגיע להישגים של ממש. רק מרגע שיצאה מתחום בית-הספר בלבד, ועברה לשימוש בסיטואציות טבעיות של החיים - הפכה למציאות חיה בארץ-ישראל.

קבוצה זו תיכננה באופן מודע את התרבות העברית-הלאומית החדשה, ופעלה הן לבנייתה במערכות שונות (ספרות, ספרות ילדים, עיתונות, חינוך, כלכלה, ועוד), והן להפצתה "בשטח" (בקרב תלמידי בתי-הספר, ילדי הגן, המבוגרים במושבות, חובבי ציון בגולה ועוד).

לצורך ההפצה של התרבות החדשה ייסדו היזמים מערך של מוסדות ופעולות. מוסדות כמו האגודות השונות ("בני ברית", "בני משה", "שפה ברורה" וכן הלאה), כמו הסתדרות המורים שניסו להקים ב"אסיפת המורים" בין 1891-1896, וכמו בתי הספר העבריים שייסדו ולימדו בהם. באמצעות המוסדות האלה בנו היזמים שורה של פעילויות חברתיות פומביות חדשות, כגון: מחזות שהציגו, ספריות, טקסים שאירגנו, חגים חדשים, טיולים בארץ ושירה מ"שירי ציון" בעברית. את התרבות החדשה שיווקו בעזרת השימוש בעיתונות הכללית למבוגרים (בעיקר בעיתוני בן-יהודה) ובעיתונות העברית לילדים, שייסדו, וכן באמצעות ספרי הלימוד והקריאה לילדים ולמבוגרים, שכתבו ותירגמו.

היזמים עסקו במגוון של פעילויות מסוגים שונים, שהיו כולן בגדר תיכנון ובניית תרבות: בהפיכת העברית ללשון הדיבור של היישוב, ביצירת מערכת החינוך העברית-הלאומית על כל חלקיה, בבניית הספרות העברית החדשה בארץ-ישראל וספרות הילדים העברית, בפיתוח העיתונאות והדפוס, בהקמת ספריות, בהקמת תשתית לתיאטרון עברי, ביזמות פוליטית-כלכלית כרכישת אדמות, הקמת מושבות ושכונות חדשות בערים, ויישוב יהודים ברחבי הארץ, בהפיכת עבודת האדמה והיציאה לטבע לערך מרכזי, בהקמת התעשייה המודרנית בארץ-ישראל (יקבי יין, תעשיית בשמים, ויוזמות אחרות), בפיתוח בנקאות ומסחר מודרניים, ועוד.

יזמים כמו י"מ פינס, א"ז לוי-אפשטיין, משפחות ילין ויהודה⁴, ומרדכי לובמן עסקו בהקמת מושבות ושכונות. יזמים כמו ניסים בכר, דוד שו"ב, אפרים כהן-רייס, מרדכי לובמן, י"מ פינס, זאב יעבץ, ישראל בלקינד, אביו מאיר בלקינד, ש"ח וילקומיץ וא"ז לוי-אפשטיין ניהלו בתי-ספר או לימדו בהם; היזמים העלו הצגות בערים ובמושבות, כפעילות חברתית מקומית ואזורית; הקימו אגודות מקומיות וארציות (כגון "שפה ברורה", "תחית ישראל", "ועד הלשון", "אסיפת המורים", "הסתדרות המורים") וגם השתתפו באגודות יהודיות וכלליות, בין-לאומיות (כגון לשכות "בני ברית",

אגודת "בני משה", "הבונים החופשיים"); פעלו למען הקמת ספריות בערי הארץ ובמושבות, ולמען הקמת בית ספרים לאומי (אליעזר בן-יהודה, י"מ פינס, אפרים כהן-רייס, דוד ילין, יוסף מיוחס, בנימין שרשבסקי, ניסים בכר, מרדכי אדלמן, ועוד); עסקו בפיתוח הכלכלה והמסחר המודרני בארץ (למשל, יודילוביץ עסק בין השאר בייצוא יינות וגרזובסקי עסק בין השאר בבנקאות); עסקו במחקר מדעי בבלשנות, בחקר המקרא, בגיאוגרפיה, בערבית ועוד ("מ' לונץ, אליהו ספיר, דוד ילין, אליעזר בן-יהודה, יהודה גרזובסקי ועוד); פיתחו את שיטת הלימוד "עברית בעברית" והפיצו אותה בארץ ובמזרח-אירופה (ביניהם ניסים בכר, אליעזר בן-יהודה, יהודה גרזובסקי, דוד ילין, יצחק אפשטיין ואפילו ברוך מטראני [ר'] גם עדותו של זוטא תרצ"ח: סו-סח, עג לגבי השפעתם של גרזובסקי, אפשטיין וילין במזרח-אירופה); יצרו רפרטואר ל"חגים ארץ-ישראליים חדשים" (יעבץ, בן-יהודה, ילין, יודילוביץ, גרזובסקי ועוד); בנו את העיתונות העברית המודרנית בארץ-ישראל, הן למבוגרים והן לילדים (י"מ סלומון, י"ד פרומקין, יחיאל בריל, אליעזר בן-יהודה, דוד יודילוביץ, יהודה גרזובסקי, חמדה בן-יהודה ועוד); הן העיתונות המקצועית (לחקלאות למשל, כמו האכר היהודי של הביל"ויי מנשה מאירוביץ), והן העיתונות החדשותית והספרותית (הלבנון, החבצלת, מבשרת ציון, האור, השקפה, הצבי ועוד); עסקו בפוליטיקה פנים-וחוץ-יישובית ובענייני "צבא והגנה" (יהושע ילין, דוד ילין, ניסים בכר, יהושע איזנשטאט, יהושע חנקין, א"ז לוי-אפשטיין, ועוד); עסקו בחינוך מבוגרים (למשל, אפרים כהן-רייס ודוד ילין בירושלים דרך לשכת ירושלים של "בני ברית", או דוד יודילוביץ במושבתו ראשון-לציון, ור' כהן-רייס 1967: 102-103; ולק 1981: 439-440); קבעו את המבטא הספרדי ביישוב (יעבץ, בן-יהודה, יודילוביץ, ילין, אפשטיין, וילקומיץ ועוד); כתבו ספרות ילדים, ספרי לימוד, ספרי היסטוריה וגיאוגרפיה, טבע מונחים עבריים, גם לתחומי המדע והטכנולוגיה (בן-יהודה, פינס, לובמן, ד"ר מזיא, שרשבסקי, ילין, ספיר, גרזובסקי, איזנשטאט-ברזילי, יודילוביץ ועוד; ור' גם יודילוביץ תרצ"ו: 87), וגם ייסדו מוסדות "חברתיים-חינוכיים" כמו "הטיול" ו"גינת בית הספר".

רשימה קצרה זו אינה ממצה את כל הפעולות, אבל די בה כדי להצביע על המגוון העצום שלהן, ועל החתך הרחב של כל מערכות התרבות החדשה.

הפעילויות החדשות העיקריות של התרבות העברית החדשה בארץ-ישראל היו: א) מחזות שהוצגו בעברית בחגיגה קהילתית, לרוב מחזות היסטוריים. ב) חגים "עבריים חדשים" שהחליפו את דגמי החגיגה של החגים בגולה; ג) טיולים בארץ; ד) שירי המולדת, שנקראו אז בדרך כלל "שירי ציון"; ו-ה) עבודת-האדמה, כלומר השתתת המושבות החדשות על החקלאות, התעמולה להפיכת החקלאות לערך בפני עצמו (לא רק דרך להתפרנס), וחינוך הילדים לחקלאות באמצעות גינת בית-הספר ואמצעים אחרים.

כל הפעילויות האלה היו שלובות וארוגות זו בזו, כך שכל אחת מהן תמכה באחרות. החגים החדשים ביססו את עבודת האדמה, את הטיולים ואת שירי המולדת, גם בעזרת ההצגות. "שירי ציון" היו חלק בלתי נפרד מהדגם של כל פעילות. הטיולים ועבודת האדמה נועדו יחדיו "להחזיר" את האומה לטבע ולארצה. הצגת המחזות העבריים היתה פעילות ששילבה יחדיו את החגים עם

השירים (ור' גם, מזוית אחרת, אצל כרמי 1986: 20-21, המדגיש את אליעזר בן-יהודה, וכן את יודילוביץ ולובמן בראשון לציון, כמובילי היוזמות האלה).

להלן אציג בקצרה את המחזות, החגים, הטיולים והשירים:

המחזות

העלאת המחזות בעברית היתה לאחת הפעילויות הסוציו-תרבותיות החשובות, שהזדהו והשפעתה עשו "יחסי ציבור" כבירים לתרבות העברית הלאומית החדשה.

למעשה, המחזות בעברית בתקופה הנדונה, רובם ככולם, הוצגו על-ידי תלמידי בתי-הספר, אך קהל הצופים שלהם היה המבוגרים, לא בתפקידם כ"הורי התלמידים", אלא כפעילות בתרבות המיועדת במפורש ובמיוחד למערכת המבוגרים.

למשל, כבר המחזה הראשון שהעלו הילדים בארץ-ישראל, "זרובבל", היה מכוון לא פחות - ואולי יותר - למבוגרים מאשר לילדים. לא היתה זו "הצגת ילדים", אלא מחזה "למבוגרים" (או "לקהל הרחב"), שהוצג בידי הילדים בעברית, עבור המבוגרים. הוא נועד להוכיח שאפשר לא רק לדבר עברית חיה, אלא גם להציג בה הצגות תיאטרון, ואגב כך גם להפיץ את המסרים הלאומיים בקרב הקהל הירושלמי ("זרובבל" של מ"ל לילינבלום בתרגומו של דוד ילין הועלה לראשונה בסוכות תר"ן בביה"ס למל בירושלים, ואחר-כך הוצג עוד פעמים רבות בירושלים, בזכרון-יעקב, בקושטא, ברחובות ועוד. וראה רוקם 1979: 77; אופק 1982; אופק 1983: 8).

גם כשהוצגה ההצגה של אליעזר בן-יהודה "החשמונאים" בראשון לציון ב-1892, היא נועדה מראש להיות אירוע תרבותי של המושבה כולה, ולא עניין השייך לעולם הילדים בלבד (לובמן, האור [הוספה להצבי], שנה שמינית, גליון ט"ו, ז' בשבט [תרנ"ב 1892]).

החגים

היזמים מילאו תפקיד פעיל ומרכזי ביצירתם של חגים חדשים בארץ-ישראל. חגים אלה היו אותם החגים המסורתיים שנחגגו בקרב היהודים במשך מאות שנים, כגון סוכות, חנוכה או פסח, אך הדגמים לאופן החגיגה שלהם עברו שינויים גדולים. השינויים נערכו בכמה רמות:

ברמת המשמעות של החג, הפרשנות הדתית הוחלפה בפרשנות חילונית חקלאית והיסטורית, ככל שניתן היה. למשל, חג השבועות עבר שינוי מ"חג מתן תורה" ל"חג הביכורים", ט"ו בשבט עבר בהדרגה שינוי מחג המעשר, שסמלו אכילת פירות, לחג הנטיעות, שסמלו נטיעת עצים. חג הסוכות הפך ל"חג האסיף" החקלאי, וחג החנוכה הפך מחג הנרות ונס פך השמן לחג המכבים והסמל למלחמת החירות והשיחרור מעול היוונים (לעניין חג המכבים בגולה ר' גם אלמוג תשמ"ב: 37; הולצמן 1998: 15).

ברמת ההתייחסות לחגים, הועדפו והודגשו אותם חגים שאיפשרו דגש חקלאי ו/או היסטורי (חנוכה וט"ו בשבט, או תשעה באב), והוצנעו, עד כדי השמטה, המועדים שלא הזמינו קישורים כאלה (כגון, יום הכיפורים).

ברמת הדגם של החגיגה עצמה, המוקד של החגים הועבר מבית-הכנסת והבית אל הקהילה (המושבה) והחוק, והוחלפו פריטים "גלותיים" בפריטים "ארץ-ישראליים". הפריטים הבולטים ביותר בחגים בארץ-ישראל היו: יציאה לטיול לכבוד החג, לירושלים (במיוחד בשלושת הרגלים) או לסביבה הקרובה, העלאת מחזה היסטורי הקשור בחג (במיוחד בסוכות, חנוכה, פורים ופסח), ומסיבה המונית שכללה ריקודים ושירה של "שירי ציון" בציבור.

הטיולים בארץ

מסורת הטיולים בארץ, הן במסגרת טיולי בית-ספר והן כטיולי מבוגרים, פותחה על-ידי הזימים החל מסוף שנות השמונים של המאה ה-19. היו אלה טיולים בסביבה הקרובה או סיורים ארוכים בני ימים אחדים, ביניהם "עלייה לרגל" למקומות היסטוריים או מקודשים, כגון ירושלים או קבר רחל.

הזימים הכניסו את הדגם החדש של הטיולים גם כפעילות בתרבות החדשה, וגם כדגם ברפרטואר הספרותי. במלים אחרות, הם גם הנהיגו את הטיולים וגם כתבו עליהם.

הזימים לא המציאו את הטיול כפעילות, אלא אימצו והתאימו דגמים אירופיים לצורכי התרבות העברית-לאומית החדשה. דגמי הטיול אומצו הן מהתרבות הגרמנית מאז תקופת ההשכלה והן מתרבות מזרח-אירופה. הקישור של הטיול לאהבת הטבע, ללימוד גיאוגרפיה, ולבריאות הגוף היו פונקציות שנקשרו לטיולים במערכת החינוך הגרמנית מסוף המאה ה-18 (שטאל 1981: 65-63), ואילו הטיול כחופש מלימודים, וגם הקישור של הטיול לחגים (כגון, ל"ג בעומר), אומץ כנראה מדגם הטיול במזרח-אירופה (שטאל 1981: 71).

הטיולים בארץ קדמו לייסוד תנועת הנוער הגרמנית "הציפורים הנודדות" (ונדרפוגל) ב-1897, שאחד מיסודותיה היה הטיול בחיק הטבע, וכן לייסוד תנועת הנוער היהודית "תכלת-לבן" (בלאו-וייס⁵), אך קיומן והשפעתן של תנועות אלה בוודאי נתנו דחיפה נוספת למנהג הטיולים בארץ, בראשית המאה ה-20, ובוודאי אף חיזקו את הפונקציה של הטיול כאמצעי חינוך ללאומיות ולאהבת המולדת.

נראה, שאת הטיולים הראשונים הנהיגו בארץ אפרים כהן-רייס, מנהל בית-הספר "למל" בירושלים, החל מ-1887, ודוד יודילוביץ בראשון-לציון, החל מ-1888. שניהם ילידי 1863, ושניהם הנהיגו את הטיולים לאחר השתלמות בחינוך והוראה באירופה: כהן-רייס - בגרמניה ובאנגליה, ואילו יודילוביץ - בצרפת. שניהם התחילו בטיולים בסביבה הקרובה - כהן-רייס ל"טיולים קצרים בירושלים עצמה, טיולים לקבר-רחל ובית-לחם, ועין-פרה (פרת שבירמיהו) אצל ענתות" (כהן-רייס 1967: 94; ור' גם עמ' 103-102), ובראשון-לציון הגיעו, בין השאר, עד "ודי חנין", היא נס-ציונה (הצבי, גליון כ"ה, כ"ב בסיוון תרמ"ח 1888, כרמי 1986: 43). כהן-רייס הצליח גם

לארגן "מיד לאחר הבחינות - טיול אל הירדן ואל ים-המלח, שארך שלשה ימים רצופים" (שם).

ב-1896 קבעו א"ז לוין-אפשטיין, ממייסדי רחובות, והמורה שהזמין ללמד בה, ש"ח וילקומיץ, את תקנות בית-הספר שכללו גם טיולים ממוסדים: "בראשי חדשים יוצאים המורים לטייל עם הילדים אל המושבות הקרובות, ובחולי המועדים יטיילו לירושלים ויבקררו את המקומות הקדושים" (לוין-אפשטיין תרצ"ב: 212; ור' גם ולק 1981: 424; חנני 1962: 21, מסתמך על סמילנסקי 1929: 33).

בטיולים אלה מתבלט הקישור של הטיולים לחגים, וברורה גם הסיבה העיקרית לכך: ראשי-חודשים היו ימי-חג, לפי המסורת, ולכן היו קשורים בחופש מלימודים ואפשרו טיול קצר בן יום לסביבה הקרובה. בחגים הארוכים יותר, שבהם היו ימי "חול המועד", אפשר החופש הארוך יותר מלימודים טיולים ארוכים יותר, בני ימים אחדים. אך המטרות המוצהרות של הטיולים לא נקשרו ישירות בחגים. מטרות אלה כללו את חיזוק הקשר לארץ-ישראל, לתולדות עם ישראל בה, ולאדמתה. בחגים לא רק הילדים יצאו לטיולים, אלא גם המבוגרים, אם כי המבוגרים יצאו בדרך כלל לטיול בעגלות (למשל, מראשון לציון לירושלים בימי חול המועד, ור' תיאורה של נחמה פוחצ'בסקי [נפ"ש] את הטיול של בני ראשון לציון לירושלים בשלוש עגלות עמוסות, בחול המועד סוכות תר"ן [1889], הכולל גם את הדיבור בעברית, איזכור ההיסטוריה ושירי ציון, כגון "ראשון לציון עיר כוננה ידינו", אצל כרמי 1986: 41-42).

בסוף שנות התשעים של המאה ה-19 כבר הונהגו אפוא טיולים לא רק בירושלים ובראשון-לציון, אלא גם ברחובות בידי וילקומיץ, מ-1896, בגדרה בידי יוסף ויתקין, מ-1898 (אחרי פסח תרנ"ח), ובידי יצחק אפשטיין בראש-פינה החל מ-1899 (ולק תש"ם; שטאל 1981; לסקוב 1986: 30).

הנהגת הטיולים לא היתה עניין פשוט או קל. לעתים נאלצו היזמים לצאת למאבק על כך נגד הורי התלמידים, או נגד מורים אחרים, ביניהם אפילו יזמים-עמיתים, כגון חיים ציפרין, שלא ייחסו חשיבות רבה לטיולים, או אף ראו בהם "ביטול תורה" ו"בזבוז זמן" (שטאל 1981: 73-72).

רחובות היא דוגמא מאלפת לדרך המפותלת שעברו הנסיונות לבנות את התרבות החדשה, דרך שנצעדה צעד אחד קדימה ושניים אחורה. וילקומיץ הצליח להוציא את תלמידיו מרחובות לטיולים ברגל בסביבה הקרובה, וללמד אותם להתבונן בחי ובצומח ולאספם, החל משנת תרנ"ז (1896-1897). בשנת 1898 הצליח להביא לכך, שבט"ו בשבט נחנכה גינת בית-הספר ברחובות בטקס חגיגי, ונקבע ע"י ועד התלמוד-תורה (בית-הספר ברחובות עדיין נקרא "תלמוד תורה"), שכל הבנים מהמחלקה השלישית ומעלה ילמדו חקלאות כמקצוע (שטאל 1981; ולק 1981: 424). אבל כבר בשנת 1899 פרשו החרדים מה"תלמוד-תורה", וייסדו ברחובות "חדר" בנוסח המסורתי (כמובן, ללא עברית, ללא טיולים וללא חקלאות), ואז נאלץ וילקומיץ לעזוב את ההוראה ברחובות בלחץ ההתנגדות החרדית וה"חדר" הדתי המתחרה.

אף על פי כן, בראשית המאה העשרים כבר הפכו הטיולים לעניין של קבע, ונראה שנעלמה ההתנגדות להם. בית-הספר "למל" בירושלים, למשל, זכה בתרומה שנתית מהגולה, שאפשרה לממן טיולי תלמידים רבים וארוכים בשנים 1903-1904: לשכם, לשומרון, לביתר, ואף לממן נסיעה והשתתפות באספת המורים בזכרון יעקב (כהן-רייס 1967: 205).

השירה "משירי ציון" כפעילות בתרבות החדשה

השירים העבריים תפקדו כפריט הכרחי בשורה של פעילויות בתרבות החדשה, ובמקביל קיבלו תיאור ספרותי כסמל של "החיים החדשים המתהווים בארץ-ישראל". גם בפעילויות וגם בספרות הופיע בעת ובעונה אחת הפריט החדש, "שירה משירי ציון" או "שירת שירים עבריים": השירה בטיול, השירה בחגים, השירה בשעת העבודה (החקלאית, בעיקר), בשעת המשחק, במחזות ובאירועים וטקסים חגיגיים. נתן שחר מייחס את השירה בעבודה, בחגיגות ובטיולים למאפייני העלייה השנייה (שחר תשנ"ט: 501), אך למעשה נבנה רפרטואר חדש זה, החברתי והספרותי כאחד, כבר בתקופת העלייה הראשונה.

כבר הזכרתי את השירים כפריט הכרחי בחגים ובטיולים, הן של המבוגרים והן של הילדים. גם בהצגות שהועלו בארץ הושרו "שירי ציון" העבריים, בין כחלק מההצגה ובין בהפסקות שבין המערכות. למשל, במחזה "זרובבל" שולבו בכל הצגה השירים שהיו פופולאריים באותה מושבה באותה שנה (אופק 1982), ובהצגת "אסתר" בביה"ס של כ"ח בהנהלת יצחק פרחי שרה מקהלת תלמידים שירי ציון בעברית בין המערכות (Shy 1985: 156).

בכל האירועים החגיגיים ביישוב החדש הושרו שירי ציון בעברית. בחגיגות להקמת המושבה החדשה רחובות בתר"ן [1890] (מכתב של נחמה פוחצ'בסקי לאחיה, בתוך אליאב 1981, כרך ב: 188); בביקור הברון אדמונד די רוטשילד בזכרון יעקב (דיווח בהאור מתרנ"ג [1893], בתוך אליאב 1981, כרך ב: 250); בחגיגות בתרנ"ז [1896] לכבוד ייסודה של מטולה, ובחגיגת האירוסין של בחור ממטולה עם בת איכרים מראש פינה (אליעזר בן-יהודה בהצבי, בתוך אליאב 1981, כרך ב: 296); בביקורו של הרצל במושבות בארץ-ישראל בשנת 1898 (מכתבו של מ"ד שוב, בתוך אליאב 1981, כרך ב: 324-323), וכן הלאה (ור' גם שחר תשנ"ט: 496).

במסגרת בית-הספר העברי החדש וספרות הילדים העברית בארץ-ישראל היו לשירים אלה כמה פונקציות, שהעיקרית בהן היתה לשמש אמצעי ללימוד ולתרגול העברית על-ידי שינון בעל-פה מהנה ומעניין יותר מאשר טקסטים אחרים. הדבר מסתבר בין השאר מההנחיות החוזרות ונשנות בהקדמות למקראות ולספרי הלימוד, ומהמאמרים העוסקים בשיטת הלימוד "עברית בעברית" (ר' למשל, ההקדמה של גרזובסקי לראשית למודי שפת עבר).

לצד העברית היתה לשירים מטרה נוספת: להקנות חינוך לאומי, דרך תוכנם של השירים, הקוראים בדרך-כלל לעלייה ארצה ולבנייתה. השירים שמקורם בפסוקים מהתנ"ך נועדו להטמיע את הטקסטים האלה בזכרון התלמידים, הן כמקור לביטויים בעברית והן כחלק מהקורפוס התרבותי הבסיסי שרצו להקנות לילד העברי בארץ-ישראל. שירים אלה גם מילאו פונקציה נוספת: יצירת

קישור היסטורי בין הילדים בארץ-ישראל של סוף המאה ה-19 לבין מה שנתפס כעברם הקדום בארץ, כאילו הם ממשיכיהם הישירים של אבותיהם ושל תרבות אבותיהם הקדמונים (ור' גם שחר תשנ"ט: 496, 520).

הפעילות החדשה "לשיר שירים בציבור" אומצה כנראה גם היא מהרפרטוארים המזרח-אירופיים. סוג אחד של עדויות לכך הוא המנגינות לשירים, שרובן המכריע ניטל מהשירים הפופולאריים במזרח-אירופה באותה תקופה. מכאן נובע, שבוגי התרבות החדשה מקרב עולי העלייה הראשונה (קבוצת היזמים), באו מהגולה מצוידים בידיעה טובה של אותם שירים, ובהרגל לשיר בנסיבות חברתיות מסוימות. כידוע, אפילו המנגינות של ההמנון הלאומי, "התקוה", והשיר שהיה ל"סמל" העלייה הראשונה, "חוש, אחים, חוש", אומצו ממנגינות זרות. המנגינה של "התקוה" הוצמדה לשיר לאחר שהתפרסם; לעומת זאת, במקרה של "חוש, אחים, חוש", לפי הסיפור של מנשה מאירוביץ, פינס חיבר אותו תוך כדי שירה ברוסית: החבורה שרה "שירים רוסיים" בביתו של פינס בחג הפסח, ובאמצע השיר ברוסית החל פינס לשיר מול כולם מלים עבריות לפי המנגינה (יבנאלי תש"ד, ספר שני: 220).

החידוש בשירים אלה בתרבות העברית החדשה בארץ-ישראל היה כפול: המאפיין החשוב ביותר שלהם, שהודגש בכתבי התקופה (ור' כל מראי המקום לעיל), היה עצם הזמרה בעברית, שנוסחה באמירה "שרו שירים עבריים". והחידוש השני היה בתוכן הלאומי של השירים, שהיו רובם ככולם "שירי ציון".

הפונקציה החברתית של שירת "שירים עבריים" היתה חידוש בתרבות העברית החדשה המתפתחת בארץ-ישראל, לעומת התרבות היהודית שאותה ביקשה תרבות זו להחליף. השירים האלה התחילו למלא פונקציה של ליכוד חברתי, ולהוות פעולה חברתית-קהילתית המדגישה את ה"יחד", כתחליף לטקסים דתיים בבית-הכנסת, המאבדים את תפקידם זה בתרבות החדשה בארץ-ישראל.

חשוב להבהיר: רבים מהיזמים עוד הלכו לבית-הכנסת, וגם במושבות החדשות היו מתיישיבי העלייה הראשונה שומרי-מסורת רובם ככולם, כך שמקום הדת בחיים האישיים לא השתנה בהכרח בתקופה זו; מה שהשתנה הוא שהדת ובית-הכנסת איבדו את מעמדם כמארגנים העיקריים של חיי הקהילה. הם הוחלפו במידה רבה בטוילים, בחגים החדשים שפותחו כחגיגות קהילתיות, ובשירים העבריים.

סיכום

לסיכום, פרוייקט "התחייה" העברית בארץ ישראל בתקופת העלייה הראשונה היה פעילות מודעת, מכוונת ומתוכננת של המצאת תרבות חדשה ליישוב היהודי החדש בפלשתינה, שכלל לא רק אידיאולוגיה, דיבורים וטקסטים, אלא בראש ובראשונה בנייה מעשית של מוסדות ופעילויות של חברה חדשה. במקביל להמצאה וליצירה של תפיסות, מוסדות ופעילויות, עסקו יזמי הפרוייקט גם ב"יחסי ציבור" ובשיווק והפצה שלו הן בקרב היישוב בארץ והן בגולה.

תהליך זה היה קשה, מאומץ ומתמשך. הקבוצה הקטנה של היזמים נאלצה להיאבק בכל כוחותיה הדלים בקבוצות מתחרות ומתנגדות, כגון פרנסי החרדים במה

בשמת אבן-זהר: תקופת ההתחלה של המצאת התרבות העברית החדשה 13

שמכונה "היישוב הישן", בפקידי הברון במושבות, ובמתיישבי היישוב החדש שלא רצו כל "תרבות עברית לאומית" חדשה.

בשנות השמונים למאה ה-19 אפשר לראות רק שורה של התחלות; התנופה הממשית החלה בשנים 1890-1891, עם העלאת המחזות הראשונים בעברית, היווסדות מושבות נוספות והתבססות המושבות שנוסדו בשנות השמונים, והתבססות בתי הספר העבריים הראשונים.

בעשור השני לפעולתם של היזמים הצליחו כבר לגייס את הילדים, תלמידיהם, כ"סוכנים" לשיווק ולהפצה של התרבות החדשה בקרב המבוגרים, הן באופן אישי (בתוך ביתם ומשפחתם) והן באופן ציבורי (כשבית-הספר העברי היה למוקד של פעילות עברית ביפו ובמושבות).

בעשור השלישי לפעולתם של היזמים, בראשית המאה העשרים, הצטרפו לפרוייקט בני "העלייה השנייה", ומילאו תפקיד מכריע בהצלחתו, תוך דחיקת רגליהם של היזמים הראשונים האלה והשכחת פעולתם. וכל השאר הוא היסטוריה...

הערות

* הרצאה בקונגרס העולמי השלושה עשר למדעי היהדות, ירושלים תשס"א, 12-17 באוגוסט 2001

(1) והשווה: רינה דרורי 1988.

(2) אספקט זה דווקא טופל במידה מסוימת בחקר תולדות העלייה הראשונה, ור' למשל שלמון 1979, קניאל 1983, גולדשטיין 1987, לסקוב 1988 ו-1989, פרידין 1989.

(3) השווה גם: גוברין 1989: 8-9, לגבי השתתפות הנשים בעשייה בארץ בתקופת העלייה הראשונה.

(4) ר' יהושע ילין, אביו של דוד ילין, התחתן במשפחת יהודה; הם היו מעורבים בין השאר בהקמת המושבה מוצא, ובבניית שכונות חדשות בירושלים.

(5) תנועת-הנוער היהודית הוקמה בעקבות התנועה הגרמנית, מפני שליהודים נחסמה הכניסה לתנועת "הציפורים הנודדות".

מקורות

- אופק, אוריאל 1982. "זרובבל" - ההצגה הראשונה שהוצגה בארץ-ישראל", משה לייב לילינבלום: "זרובבל (מחזה)", מאזנים, כרך נ"ה, חשוון תשמ"ג, נובמבר 1982, עמ' 37-45.
- אופק, אוריאל 1983. "מחזות ראשונים לילדי ישראל", ספרות ילדים ונוער, שנה תשיעית, חוברת ג ("ה"), אדר תשמ"ג - פברואר: 3-10.
- אופק, אוריאל תשל"ז. "והייתם לאנשים עברים!" צמיחתה של ספרות-ילדים טבעית בארץ-ישראל", קתדרה 3: 73-112.
- אליאב, מרדכי 1981. עורך, בהשתתפות ימימה רוזנטל. ספר העלייה הראשונה (ירושלים: יד יצחק בן-צבי ומשרד הבטחון), 2 כרכים.
- אלמוג, שמואל תשמ"ב. ציונות והיסטוריה (ירושלים: מאגנס).
- בן-ארצי, יוסי 1988. המושבה העברית בנוף ארץ-ישראל, 1882-1914 (ירושלים: יד יצחק בן-צבי).
- בר-אדון, אהרן 1982. "הניב הגלילי ומיבטאו - פרק בתולדות תחיית העברית בארץ-ישראל", קתדרה 24: 115-138.
- ברטל, ישראל 1994. "מי הוא ה'עברי'?", קתדרה 73, תשרי תשנ"ה: 112-114.
- ברטל, ישראל 1996. "היסטוריה של עם ישראל - שק החבטות של מדעי הרוח", קתדרה 81, תשרי תשנ"ז: 177-180.
- ברלוביץ, יפה 1996. להמציא ארץ, להמציא עם: ספרות העלייה הראשונה (הקיבוץ המאוחד).
- גוברין, נורית 1981. שרשים וצמרות: רישומה של העלייה הראשונה בספרות העברית (תל-אביב: פפירוס, אוניברסיטת תל-אביב).
- גוברין, נורית 1989. דבש מסלע: מחקרים בספרות ארץ-ישראל (תל-אביב: משרד הבטחון - ההוצאה לאור).
- גולדשטיין, יוסף 1987. "לתולדות מסעו הראשון של אחד העם: אמת מארץ-ישראל?", קתדרה, 46, טבת תשמ"ח: 91-108.
- גרזובסקי, יהודה תרנ"ט 1899. ראשית למודי שפת עבר, ספר למוד השפה לנערים היודעים לקרא ולכתב (וארשה: "תושיה").
- דרורי, רינה 1988. ראשית המגעים של הספרות היהודית עם הספרות הערבית במאה העשירית (תל-אביב: מכון פורטר והוצאת הקיבוץ המאוחד).

בשמת אבן-זהר: תקופת ההתחלה של המצאת התרבות העברית החדשה 16

הולצמן, אבנר 1998. כינס וצירף מבוא והערות. מרדכי אהרנפרייז: לאן? מסות ספרותיות (ירושלים: מוסד ביאליק).

הרמתי, שלמה 1981. "תחיית הדיבור העברי במושבות", בתוך אליאב 1981, כרך א: 427-446.

וולקוב, שולמית תשנ"ו. "היהודים בחיי העמים: סיפור לאומי או פרק בהיסטוריה משולבת", ציון סא.

ולק, זאב תש"ם. החינוך הלאומי במושבות העלייה הראשונה (רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, עבודת גמר).

ולק, זאב 1981. "צמיחת החינוך הלאומי במושבות", בתוך אליאב 1981, כרך א: 407-426.

זוטא, ח. א. תרצ"ח. דרכו של מורה: פרקי זכרונות, סקירות ומאמרים מאת אחד המורים בדור התחיה (ירושלים: ראובן מס).

חנני, ישראל 1962. "שירי ילדים בתקופת העלייה הראשונה", הפועל הצעיר, שנת חמישים ושש, כרך לד, גליון 2, י"ח תשרי תשכ"ג, 16 באוקטובר 1962: 21-22.

יבנאלי, שמואל תש"ד. ספר הציונות: תקופת חבת ציון, ספר שני (תל-אביב: הוצאת מוסד ביאליק על-ידי "דביר").

יודילוביץ, דוד. "עתונותו של אליעזר בן-יהודה", בתוך: יודילוביץ, דוד תרצ"ו. עורך. קבץ מאמרים: לדברי ימי העתונות בארץ ישראל, ב (תל-אביב: ועד התערוכה לעתונות הארצי ישראלית): 83-105.

ילין, דוד 1923. "בן-יהודה ותחית הלשון העברית", eht dna haduheY-neB egaugnaL werbeH eht fo laviveR (המאמר נדפס בעברית ובאנגלית, עמוד כנגד עמוד), בתוך: eht fo lanruoJ enitselaP eht fo yteicoS latneirO, עמ' 94-109. (יצא בתדפיס נפרד).

כהן-רייס, אפרים 1967 [1933]. מזכרונות איש-ירושלים (ירושלים: ספרית הישוב, מהדורה שנייה).

כרמי, שלמה 1986. תלמים ראשונים בחינוך העברי: "אסיפת המורים העברים בארץ-ישראל" ומקומה בתולדות החינוך / תרנ"ב-תרנ"ו (ירושלים: הוצאת ראובן מס).

לויין-אפשטיין, אליהו זאב הלוי תרצ"ב 1932. זכרונותי (דפוס סעדיה שושני).

לנג, יוסף 1998. "עובדי הוראה במוסדות החינוך בארץ-ישראל (1881-1904)"

בשמת אבן-זהר: תקופת ההתחלה של המצאת התרבות העברית החדשה 17

(הערות והשלמות למאמרה של יפה סקלי 1997), קתדרה 90: 169-182.

לסקוב, שולמית 1986. קול קורא: חייו וזמנו של יוסף ויתקין (אוניברסיטת תל-אביב).

לסקוב, שולמית 1988. "אימבר בארץ-ישראל - מעקב", קתדרה 88, תמוז תשנ"ח: 145-149.

לסקוב, שולמית 1989 [1979]. הביל"ויים (ירושלים ותל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, המכון לחקר הציונות; הספרייה הציונית על יד ההסתדרות הציונית העולמית; מוסד ביאליק).

מורג, שלמה 1990. "העברית החדשה בהתגבשותה: לשון באספקלריה של חברה", קתדרה 56, תמוז תש"ן: 70-92.

ניר, רפאל תשנ"ט [א]. "מעמדה של הלשון העברית בתהליך התחייה הלאומית", בתוך שביט, זהר תשנ"ט: 31-39.

ניר, רפאל תשנ"ט [ב]. "תפקידם של מוסדות היישוב בתחיית הלשון", בתוך שביט, זהר תשנ"ט. עורכת: 101-122.

סמילנסקי, משה 1929. רחבות [רחובות] ("אמנות", לילד ולנער: ספרית ארץ ישראל של הקרן הקימת לישראל, חוב' ז').

עזריהו, יוסף 1929. "החנוך העברי בארץ-ישראל", בתוך קמחי 1929: 57-112.

פינר, שמואל 1995. השכלה והיסטוריה: תולדותיה של הכרת-עבר יהודית מודרנית (ירושלים: מרכז זלמן שזר).

פרידין, ישראל 1989. "יחיאל מיכל פינס בין 'היישוב הישן' ל'יישוב החדש'", קתדרה 51, ניסן תשמ"ט: 93-102.

קמחי, ד. עורך. 1929. ספר היובל של הסתדרות המורים, תרס"ג-תרפ"ח (יוצא על-ידי מרכז הסתדרות המורים בירושלים).

קניאל, יהושע 1983. ערך, הוסיף מבוא והערות. אליעזר בן-יהודה בבית האסורים: חנוכה תרנ"ד/1893 (איגרות) (ירושלים: יד יצחק בן צבי).

רוקם, פרדי 1979. "ראשית התיאטרון העברי בארץ ישראל: ניתוח הרפרטואר של השנים 1890-1914", הספרות 29 (דצמבר 1979): 76-81.

שחר, נתן תשנ"ט. "השיר הארצישראלי - התהוותו, צמיחתו והתפתחותו בשנים 1882-1949", בתוך זהר שביט תשנ"ט: 495-533.

שטאל, אברהם 1981. "כיצד חינכו את האשכנזים לאהוב טבע וטיולים", עיונים בחינוך, חוברת 31, אלול תשמ"א, ספטמבר 1981 (אוניברסיטת חיפה):

בית-הספר לחינוך): 61-75.

שלמון, יוסף 1979. "תהליכי קיטוב ביישוב היהודי בארץ במחצית הראשונה של שנות ה-90: אחד-העם ו'בני-משה' - פינס וחוגו", קתדרה, 12: 4-30.

De Mauro, Tullio 1984 [1963]. *Storia linguistica dell'Italia unita*. Rome and Bari: Laterza.

Fishman, A. 1971. "The Impact of Nationalism on Language Planning," in J. Rubin & J. Jernudd (eds.), *Can Language Be Planned?* Hawaii: 3-20.

Moore, Omer 1991. *The Ideology of the Jewish National Movement in Hebrew Children's Literature, 1899-1948* (University of Cambridge, Doctoral Thesis).

Shy, Hadassah 1985. "The Hebrew Theater in Palestine before World War I", in Abramson, Glenda & Tudor Parfitt, eds. *The Great Transition: The Recovery of the Lost Centers of Modern Hebrew Literature*. Oxford Centre for Postgraduate Hebrew Studies. New Jersey: Rowman & Allanheld: 150-167.